

NÒTULES EN EL CENTENARI DEL DESCOBRIMENT DE LA DAMA D'ELX

E. RIPOLL PERELLÓ

*A Lluïsa,
conexedora dels ibers.*

En el transcurs dels darrers temps la Dama d'Elx ha estat motiu de comentaris i controvèrsies en ocasió del centenari del seu descobriment i de l'aparició d'uns llibres sobre el cèlebre bust i el seu ambient cultural, —incluint-ne un que pretén demostrar que la figura és una falsificació—. Tot recordant velles lectures, aquestes notes sols van destinades a fer un succint comentari de dits fets, a més d'aportar dos documents que vénen a afegir-se a la llarga història del famós jaciment il·licità.

1. Els ibers i la Dama d'Elx

Des del Renaixement, a través dels textos dels autors clàssics, la Numismàtica i l'Epigrafia, era coneguda l'existència d'un poble pre-romà dit «ibèric». Però, la definició artístic-arqueològica del que molt aviat es denominaria «cultura ibèrica», és un producte de la segona meitat del segle XIX, que es consolidà en el primer quart del segle XX¹. En fou el punt de partença el descobriment de les escultures del Cerro de los Santos, a Montealegre del Castillo (Albacete), des de l'any 1860, però que sols meresqueren l'interès dels arqueòlegs «oficials» des de 1871 amb l'arribada de molts dels seus exemplars al Museo Arqueológico Nacional, fins al nombre d'unes 250 escultures o fragments.

La consagració de l'art ibèric fou un fet quan un jove llaurador de l'Alcúdia d'Elx² va trobar casualment el bell bust de la Dama el dia 4 d'agost de 1897.

1. Vegis una bibliografia selecta al final de l'article.
2. L'Alcúdia és una lleugera elevació del terreny, a 2 km de la ciutat d'Elx, prop del riu Vinalopó, constituint un petit tell que no rebasa els 4 m d'alçada sobre la plana que el rodeja. Com a jaciment arqueològic és un lloc conegut des del segle XVIII. Les modernes investigacions d'Alejandro Ramos Folqués varen posar de manifest un establiment humà que s'inicià en l'Eneolític i que, amb probable continuïtat, perdurà fins a la invasió musul-

Catorze dies després, el propietari de la finca de l'Alcúdia, Manuel Campello Antón, venia l'escultura per 4.000 francs a Pierre Paris, que estava comissionat pel Musée du Louvre, establiment on quedà instal·lada immediatament. Traslladada al castell de Montauban l'any 1939 amb motiu de la Segona Guerra Mundial, després de quaranta anys d'exili, la Dama, junt amb altres peces essencials del patrimoni, tornà a Espanya, l'any 1941, en un bescanvi fet amb el govern francès³. En aquell període de temps, la Dama s'havia convertit en un símbol i fins i tot en un mite, com anirem veient.

El que hem escrit és una molt breu sinopsi dels antecedents i el descobriment de la Dama, la seva emigració i el seu retorn. Com era, com és, la que aviat esdevindria una famosa i paradigmàtica escultura? Heus aquí una breu descripció que donarem fa poc temps de la que, quan fou trobada, el poble batejà amb el nom de «la Reina Mora»:

«L'exemplar culminant de la estatuària ibèrica és, sens dubte, la cèlebre Dama d'Elx, l'antiga Illici (Alacant). És un bust del qual s'ha pensat que podia formar part d'una figura completa (altura actual, 56 cm)... El primer que crida l'atenció en la figura és el contrast que hi ha entre les complicades i luxoses joies del cap i del pit i les faccions senzilles i severes, de gran bellesa, de la dona. Pel seu semblant, és com si la Dama mirés serenament i amb expectació al més enllà, el que està ben expressat en el seus ulls i en la seva boca. La vestimenta està composta per tres elements: l'exterior és un mantell obert per deixar veure tres grans collars, dos d'ells amb petites àmfores penjants i bullae. El pentinat és enormement complicat: un vel cobreix el cap i el sosté una mena de pinta; a sobre s'hi recolzen tres fileres de petites esferes i dos grans estoigs discoidals a ambdós costats de la cara, amb la separació d'unes plaques penjants-amforilles. Aquests

mana. ALEJANDRO RAMOS FOLQUÉS, *Excavaciones en La Alcudia de Elche*, Serie de Trabajos Varios del SIP, n° 39, València, 1970, especialment el seu capítol I, pàgs. 5-9, amb la història del lloc. A l'establiment ibèric el succeí una ciutat romana que tingué el seu port al *Portus Illicitanus* (la actual Santa Pola). El municipi ha celebrat el seu segon mil·leni: MANUEL OLCINA DOMÈNECH, «Illici: l'origen del bimil·lenari d'Elx», *Festa d'Elx '97*, n° 49, 1997, pàgs. 61-70.

3. La història d'aquests fets i un ampli estudi de la peça i dels seus paral·lels, a ANTONIO GARCÍA BELLIDO, *La Dama de Elche y el conjunto de piezas arqueológicas reingresadas en España en 1941*, Madrid, Instituto Diego de Velázquez del CSIC, 1943, 206 pàgs., 136 figs. i LII làms. (amb l'estudi pormenoritzat de les 37 peces d'aquell bescanvi corresponents a l'Antiguitat). Sobre la Dama, pàgs. 1-63, figs. 2-63, lams. I-VII, amb exhaustiva bibliografia fins aquella data. Estudi reprès, anys després, a A. GARCÍA BELLIDO, *Iberische Kunst in Spanien*, Magüncia, Kupferberg, 1971, traduït i ampliat per A. BLANCO FREIJEIRO, *Arte ibérico en España*, Madrid, Espasa-Calpe, 1980. Creiem que la primera vegada que d'una forma àmplia es varen reconstruir les circumstàncies del descobriment i la venda, fou a l'article de FRANCESC ALMELA VIVES, «Cròniques valencianes. Com fou venuda la Dama d'Elx», *La Nova Revista*, III, n° 9, setembre de 1927, pàgs. 38-46. L'aportació més recent, ja dins del centenari, és la de RAFAEL RAMOS FERNÁNDEZ, *La Dama de Elche*, València, Albatros, 1997, 218 pàgines.

Detall del cap i de les joies de la Dama d'Elx
Museo Arqueológico Nacional (Madrid) (foto MAN n° 3748/19).

La Dama d'Elx, trobada el dia 4 d'agost de 1897.
Museo Arqueológico Nacional (Madrid) (foto MAN n° 3748/20).

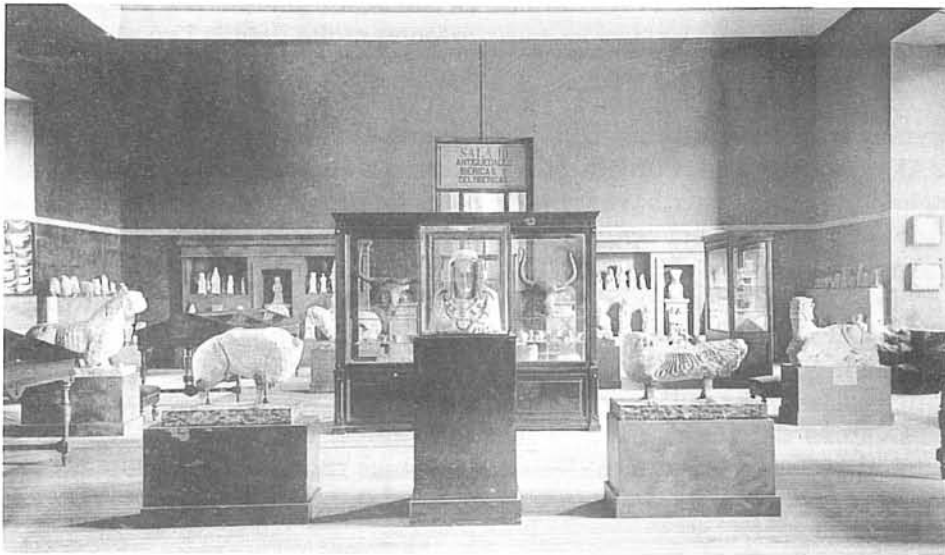
ornaments, ben segur auris en l'original, es troben en altres escultures ibèriques. Sembla ser que, amb una certa seguretat, es tracta d'una imatge funerària, doncs així ho fa pensar el buit que presenta a l'esquena destinat a allotjar les despulles de la difunta després de la seva cremació. Enfront a datacions molt antigues que li varen ser atribuïdes, en l'actualitat es considera de la primera meitat del segle IV a.C.»⁴.

Des del punt de vista iconogràfic és indubtable que en la Dama hi ha una presència de diferents influències o modes. En els inicis del seu coneixement es parlava de què era d'estil «greco-ibèric», fins que sorgiren altres opinions. Fou aleshores quan Theodor Reinach va escriure la famosa frase que tan sovint ha estat reproduïda o parafrasejada:

«... el busto es español por el modelo y la moda, fenicio tal vez, por las alhajas; griego, puramente griego, por el estilo...»⁵.

Sempre s'han volgut veure diferents elements en la composició del bust, com en tot l'art ibèric en general. En ells es reflectiria el que podríem dir-ne la *koiné* de les cultures de la Mediterrània oriental que es va produir a les terres andaluses i llevantines de la Península Ibèrica⁶. Potser manca un estudi aprofundit de les magnífiques joies que ostentava la Dama, si bé ja comptem amb un excel·lent article de M. Almagro Gorbea⁷. Malauradament, d'elles, com de les que ostenten les oferents del Cerro de los Santos, la Dama de Baza i altres, l'arqueologia n'ha proporcionat rars exemplars. Les joies són quelcom que perviu en el temps en què són apreciades, després acaben quasi sempre al gresol (també quan han estat trobades, més o menys casualment, en totes les èpoques). Al estudiar un magnífic braçalet d'or hispànic emigrat a Bèlgica, ja ho digué Salomon Reinach:

4. E. RIPOLL PERELLÓ, «Prehistoria y primeros contactos con la Antigüedad mediterránea», a XAVIER BARRAL I ALTET (dir.), *Historia del Arte en España*, Barcelona, Lunwerg, 1990 (hi ha també edició en francès, París, Bordas, 1996). El text sobre la Dama, que aquí hem traduït aproximadament, a la pàg. 27. Una més àmplia descripció a GARCÍA BELLIDO, *Arte ibérico en España*, citat, pàgs. 45-50. O també a la modèlica que presenten LORENZO ABAD CASAL i MANUEL BENDALA GALÁN, *El arte ibérico*, n° 10 d'Historia del Arte, Madrid, Historia-16, 1989 (amb la bibliografia essencial) i la descripció de la Dama a les pàgs. 82-85.
5. De l'article de THEODOR REINACH, «La tête d'Elche au Musée du Louvre», a la *Revue des Études Grecques* de 1898. Fragment que reproduïm segons la traducció de Pierre Rouillard.
6. A. RAMOS FOLQUÉS, «Influencia del arte griego, etrusco y púnico sobre el arte ibérico», *Crónica del VI Congreso Arqueológico del Sudeste, Alcoy 1950*, Cartagena, 1951, pàgs. 195-198. F. FIGUERAS PACHECO, «Cronología de la Dama de Elche. El busto de la Alcudia es cartaginés», *IV Congreso Nacional de Arqueología, Burgos 1955*, Saragossa, 1957, pàgs. 163-174.
7. M. ALMAGRO GORBEA, «Orígenes y desarrollo de la orfebrería ibérica. Estudio y paralelos en las Damas de Baza y de Elche», *Anales de Prehistoria y Arqueología* (Murcia), 5-6, 1989-1990, pàgs. 115-129.

Sala de les cultures ibèrica i celtibèrica
del Museo Arqueológico Nacional (Madrid), en una postal dels anys trenta.
A la part central reproducció de la Dama d'Elx que aleshores s'exhibia.

«Mais de tous les objets d'or que le hasard à ramenés a la lumière, bien peu on trouvé un asile dans les Musées; la plupart on été droit au creuset. C'est à tel point que l'on ne connaît jusqu'à présent aucun bijou de provenance espagnole qui pût être rapproché de ceux dont est surchargée la sculpture gréco-ibérique connue sous le nom de 'Dame d'Elche', notamment des enormes couvre-oreilles de travail ajouré et ornés de grosses pointes alignées qui donnent a ce buste, vu de profil ou de trois quarts, un aspect si original de luxe et de barbarie»⁸.

Caldrà ara afegir unes breus observacions sobre el dos arqueòlegs que intervingueren en les negociacions d'aquell mes d'agost de 1897. En primer lloc, Pierre Paris (1859-1931)⁹, aleshores en els seus primers anys d'hispanista,

8. SALOMON REINACH, «Un bracelet espagnol en or», *Revue Archéologique*, XX, 1912, pàgs. 375-380, 3 figs. i 2 làmines.
9. P. Paris realitzà els seus estudis a la parisenca École Normale Supérieure, doctorant-se per la Sorbona el 1890. Professor a la Universitat de Bordeus (1892). Com a membre de l'École Française d'Atenes efectuà excavacions al santuari d'Apol·lo de l'illa de Delos i al temple d'Athena Cranaia a Elatea (1882-1885). A partir de 1895, efectuà viatges per Espanya —en tren, en bicicleta i en tartana—, que orientaren la seva vocació vers l'hispanisme. Amb

després gran investigador i sistematitzador de la cultura ibèrica¹⁰. El seu *Journal* de 1897 consigna breument: «Du 12 au 18 août, Elche». Mentre que en aquest dietari descriu i dóna moltes referències dels llocs que visita, de la seva estada a Elx i de l'adquisició de l'escultura no en diu absolutament res. Això contrasta amb altres escrits seus posteriors que contenen molts detalls i en els que inclús explica anècdotes¹¹.

També cal dir quelcom de Pedro Ibarra Ruiz (1858-1934)¹², historiador i arqueòleg que durant molts anys intervingué en tot el que es feia al jaciment de l'Alcúdia, mantenint un ampli contacte amb els arqueòlegs espanyols i estrangers que fins allí arribaven. En les notes de premsa que Ibarra difongué en el moment del descobriment, creia que l'escultura era una representació del déu Apol·lo, en la que els estoigs discoidals serien el símbol del carro solar (per exemple a *La Vanguardia* del dia 16 de setembre de 1897, pàg. 4, il·lustrada amb una fotografia). Ibarra era oncle d'Asunción, esposa de Manuel Campello, propietari de la finca, que exercia la medicina a Elx. Tornarem a trobar a Ibarra en les dues cartes que publiquem a l'apèndix.

Després del retorn, durant molt de temps, tres decennis, la escultura estigué al Museo del Prado rodejada d'estàtues romanes, generalment còpies

Ernest Merimée i Alfred Morel-Fatio dirigí el *Bulletin Hispanique* des de la seva fundació (1899). Director de l'École des Hautes Etudes Hispaniques, de Bordeus (1910). Als anys vint fundà i dirigí la madrilenya Casa de Velázquez, que segueix essent la llar dels hispanistes francesos.

10. El seu treball major: PIERRE PARIS, *Essai sur l'art et l'industrie de l'Espagne primitive*, París, 1903-1904 (2 vols.), que obtingué el Premi Martorell de 1902. Entre els seus treballs menors: PARIS, «Quelques vases ibériques inédits (Musée Municipal de Barcelone et Musée du Louvre)», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 1907, pàgs. 76-98, amb figures. Sobre la Dama, un dels seus primers escrits al que succeïren altres: PARIS, «Buste espagnol de style gréco-asiatique trouvé a Elche», *Monuments et Mémoires de la Fondation Eugène Piot*, IV, fasc. II, 1898, pàgs. 137-168.
11. PIERRE PARIS, *L'Espagne de 1896 et 1897, journal de voyage*, París, De Boccard, 1979, pàg. 89; ID., *Promenades archéologiques en Espagne*, París, Leroux, 1910 (anteriorment al *Bulletin Hispanique* des de 1907). GARCIA BELLIDO, *La Dama de Elche y el conjunto...*, citat, recull i destaca interessants fragments de la publicació de P. Paris esmentada en segon lloc i relacionats amb la descoberta del bust. També ho fa RAMOS FERNÁNDEZ, *La Dama de Elche*, citat, pàgs. 26-34.
12. P. Ibarra fou membre del Cos d'Arxivers, Bibliotecaris i Arqueòlegs (1891) i cronista d'Elx. Germà, per part de pare, d'Aureliano Ibarra, il·lustre arqueòleg i historiador que reuní una notable col·lecció que vengué al Museo Arqueológico Nacional, i autor de l'obra *Illici, su situación y antigüedades* (1979). Pedro Ibarra també fou autor de nombroses publicacions de tema local i s'ocupa de la Dama i de diverses restes del jaciment de l'Alcúdia, per exemple: «Nouvelle découverte a Elche», *Bulletin Hispanique*, V, 1899, pàgs. 20-21. Descobrí i publicà el conjunt de la basílica cristiana: P. IBARRA, «La antigua basílica de Elche», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, XLIX, 1906, pàgs. 119-132, 5 làms.; ID., «El cristianismo en Illici. Descubrimiento de la planta de una iglesia cristiana en la loma de la Alcudia, junto a Elche», *Boletín de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa*, IV, 1905 (nº 46), pàgs. 912-917. També hem de citar: IBARRA, «Un altre toro ibèric á Elx», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, III, 1905, pàgs. 550-551.

d'originals grecs. Des de 1972, la Dama, per eficaç gestió de Martín Almagro Basch (1911-1984), va passar al Museo Arqueológico Nacional, ací ben acompanyada per les escultures del Cerro de los Santos i altres rics materials ibèrics. En dita institució, durant més de cinc anys, el que això escriu contemplava gairebé cada dia l'enigmàtica figura de mirada perduda, instal·lada molt aprop de la seva cosina llunyana, la Dama de Baza. Però, sembla que la ubicació madrilenya de l'escultura no és de la conformitat de tothom.

2. Un centenari amb controversia

Dins de la polivalència simbòlica de la Dama, hi ha un important component local. Ningú podrà negar l'estreta relació que s'ha establert entre la figura i els habitants del seu lloc d'origen. A més, la Dama ha portat molt lluny el nom d'Elx. A això han contribuït alguns il·licitans il·lustres, entre els que no deixarem d'esmentar a aquell home apassionat per la seva terra que fou Alejandro Ramos Folqués, figura imprescindible de l'arqueologia espanyola durant més de quatre decennis i amb el que la ciutat d'Elx està en deute.

Al acomplir-se aquest any 1997 el centenari del descobriment, el poble i les autoritats d'Elx han posat de nou de manifest la seva antiga reivindicació de recuperar-la. L'amor dels il·licitans per la Reina Mora és manifest i digne d'encomi. Fins i tot existeix allí des de fa temps una «Ordre de la Dama d'Elx»¹³. El mateix dia del centenari recorria els carrers d'Elx una manifestació de més de 500 veïns que protestaven per la negativa a la cessió. S'ha de dir que l'Alcalde de la ciutat, Diego Macià, lluità aferrissadament per la seva devolució, des d'un ple de l'Ajuntament (29 de gener de 1996) fins a una protesta col·lectiva a Madrid ja reduint la pretensió al préstec per dos mesos (29 de novembre de 1996).

Cal recordar ací que una sola vegada ha tornat la Dama a la seva terra d'origen. Fou el 23 d'octubre de 1965, quan es va celebrar el VIIè centenari del Misteri d'Elx. Encara que potser les mesures de protecció no eren aleshores de la mateixa eficàcia que les actuals, ningú va protestar pel viatge de suara fa trenta-dos anys, ans al contrari es donaren facilitats. Han canviat les circumstàncies?

Enguany, les gestions —ja iniciades el 1996, com hem dit— no han tingut tanta sort, encara que la pretensió originària de «devolució» es reduí després a la petició d'un dipòsit temporal de dos mesos. El Ministeri de Cultura va denegar el trasllat basant-se en un informe del Museo Arqueológico Nacional i de la Junta Superior de Museus (17 d'octubre de 1996). A Elx, i al País Valencià en general, la decisió negativa fou molt protestada. Els mitjans de comunicació

13. President del corresponent Patronat fou el recordat Antoni Martínez Macià († 1995), un dels capitans de la reivindicació durant molts anys.

se'n feren ressò àmpliament —en alguna ocasió potser amb excés— d'aquesta controvèrsia que, lamentablement, també es va polititzar per defora dels límits que corresponien¹⁴.

3. Noves aportacions científiques

En torn al centenari de la descoberta de la Dama s'han publicat diverses obres de contingut científic. D'algunes d'elles donarem una breu referència, amb la finalitat de subratllar que tots els problemes que assenyalarem en el paràgraf 6, també van acompanyats en els nostres dies de substancials interpretacions i novetats.

Avantçant-se a les dates, però seguint la petja del seu fundador P. Paris, la Casa de Velázquez organitzà entre els anys 1992 i 1995, sots la direcció de R. Olmos i P. Rouillard, un seminari franco-espanyol que *s'était fixé comme objectif une réflexion sur le concept d'archaïsme et son usage dans le monde ibérique*. La publicació que en resultà aparegué el 1996¹⁵. Conté nou estudis d'un alt nivell científic que detallem a continuació, indicant entre parèntesi la corresponent paginació: R. Olmos, «Lecturas modernas y usos ibéricos del arcaísmo mediterráneo» (17-31); P. Rouillard, «Dis-moi qui tu es: 'Espagnole', 'Salambo' ou 'Carmen'?» (33-42); P. Cabrera Bonet, «Emporion y el comercio griego arcaico en el nordeste de la Península Ibérica» (43-54); F. Croissant i P. Rouillard, «Le problème de l'art 'gréco-ibère'. état de la question» (55-66); T. Chapa Brunet, «El nacimiento de la escultura funeraria ibérica» (67-81); L. Prados Torreira, «Los bronceos figurados como bienes de prestigio» (83-34); A. Perea, «La orfebrería peninsular en el marco del arcaísmo mediterráneo, dos perspectivas» (95-109); M.B. Lech, «Terracotas arcaicas de la Península Ibérica» (111-128); i T. Tortosa Rocamora, «Las primeras representaciones figuradas sobre cerámica en la zona murciana» (129-149).

Un altre enfocament molt interessant, potser més general —lectures des de la diversitat—, és el d'un bell llibre que donà lloc a una taula rodona que es

14. Siguin's permès donar la nostra opinió personal. Per moltes raons, l'autor de les presents pàgines no és partidari d'un desplaçament definitiu. Però, coneixent molt bé la peça —com queda dit—, estima que s'hauria degut autoritzar el préstec per dos mesos. El cas de la Dama està en evident contradicció amb la freqüent exportació temporal de materials arqueològics, per exemple en l'exposició «Hispania Romana», d'aquest mateix any 1997, a Roma i altres ciutats, amb tres-cents peces procedents de vint-i-vuit museus espanyols, o les motivades pel centenari de la Dama, dels que donarem referència a el paràgraf 5. I que quedi constància que aplaudim amb entusiasme el que aquestes exposicions s'organitzin. D'altre part, pensem que els museus són un mal menor i una necessitat de la nostra societat. Per això, respecte a la Dama, fem nostra la pregunta de R. Olmos: *¿No se pedirá, en el fondo, un traslado de cárcel?*

15. RICARDO OLMOS i PIERRE ROUILLARD (eds.), *Formes archaïques et arts ibériques. Formas arcaicas y arte ibérico*, Col. Casa de Velázquez n° 59, Madrid, 1990, 156 pàgines.

Detall de les joies pectorals del bust de la Dama d'Elx, segurament auries en el model (foto MAN n° 3748/18).

La Dama d'Elx en una postal del Museu del Louvre, dels anys trenta.

reuní a la madrilenya Residencia de Estudiantes el 23 de novembre de 1995¹⁶. Els textos que hi foren presentats estudien la Dama des de les més diverses perspectives com diu el subtítol de l'obra. En aquesta reunió no es defugí el debat sobre la pretesa possible falsificació de la famosa escultura a que al·ludirem en el paràgraf 6. Més de vint-i-cinc especialistes hi aportaren els seus punts de vista, publicant-se textos de dinou autors. Creiem que convé ressenyar el seu contingut. Ho farem abreujadament. S'inicia el llibre amb unes pàgines de R. Olmos, «Encuentros y desencuentros con una Dama ibérica» (17-47), que són un plantejament general incisiu i molt ben escrit sobre la problemàtica. El segueix, P. Witte, «Fotografiando un enigma» (48-58), estudi de les fotografies que del bust s'han fet a través dels temps. Després trobem unes pàgines rememoratives (69-90) en les que, amb una introducció de R. Olmos, es reproduïx un text de P. Ibarra escrit vint anys després de la descoberta, així com una entrevista dels editors amb R. Ramos Fernández a propòsit d'aquell moment històric. En un apartat titulat «La Dama viajera», el primer article és de P. Rouillard, «Una Dama en París» (93-99), seguit de J. M. Delaunay, «La Dama de Elche, actriz de las relaciones franco-españolas en el siglo XX» (100-106), amb aportació de documentació inèdita sobre els bescanvis de 1941 i descrivint el que podríem dir-ne «punt de vista francès»; i el de G. Nicolini, «La Dama de Elche, historiografía y autenticidad» (107-121), sobre el que tornarem més endavant. Un altre apartat es titula «La Dama esculpida» i conté: P. León Alonso, «Impresiones desde la plástica griega» (125-132); M. Bendala Galán i J. Blánquez Pérez, «Observaciones sobre la Dama de Elche» (133-144); A. Perea, «El busto en piedra aparecido hace un siglo en la Alcudia» (145-157); A. Rodero i S. Rovira, «Las posibilidades de análisis de una pieza singular» (158-162); T. Chapa i R. Olmos, «Busto de varón hallado en Baza (Granada)» (163-170). Una nova secció porta el títol «La Dama interpretada», amb treballs de T. Tortosa, «La Dama, una imagen ambigua» (173-178); C. Aranegui Gascó, «Una dama entre otras» (179-186); i M. Fernández Montes, «Una imagen mediterránea» (187-202). Encara un altre apartat, sots el títol «La dama en los discursos de un siglo», conté els textos següents: M. Doñate, «La Dama de Elche desde la visión plástica del siglo XIX» (205-210); J. Bustamante, «Falso o verdadero: los dos polos de la realidad en el positivismo del siglo XIX» (211-217); A. Martínez-Novillo, «Algunas consideraciones sobre el uso y el abuso de símbolos arqueológicos en el siglo XX» (218-221); i F. García Rodríguez i M. V. Gómez Alfeo, «La Dama de Elche en la prensa española a lo largo de medio siglo» (222-237). Un apartat denominat «Debate» es refereix a les intervencions en la taula rodona que donà lloc a la publicació i del que ens ocuparem. El segueix un altre amb el títol «Evocaciones», amb textos d'A. Cea Gutiérrez, «Recuerdos de infancia» (257); R. Olmos i T. Tortosa, «La Dama novelada: la

16. RICARDO OLMOS i TRINIDAD TORTOSA (eds.), *La Dama de Elche, lecturas desde la diversidad*, Madrid, Agepasa, Col. Lynx, 1997, 324 pàgs., amb figures, incloent suggestius dibuixos de l'humorista Peridis.

invención de lo femenino ibérico» (258-280); i, dels mateixos, «La heterogeneidad de un símbolo: las otras imágenes» (281-295). Completa la obra una síntesis bibliogràfica, amb comentari, i unes breus biografies d'alguns protagonistes: J. de D. de la Rada y Delgado, E. Hübner, J. R. Mélida, P. Ibarra, P. Paris i A. García y Bellido. Com a colofó presenta un bell poema de R. Olmos titulat «Tu silencio es mi riqueza» (319-320).

Més propera a la commemoració de l'aniversari, la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana va organitzar, els dies 10 i 11 de maig de 1996, un interessant seminari, amb una sèrie de comunicacions que, com hem fet abans, detallarem a continuació¹⁷. Dirigí la reunió R. Ramos Fernández que feu la introducció general amb el títol «La Dama de Elche» (11-37). El seguiren: P. Lillo Carpio, «Las divinidades femeninas mediterráneas y su incidencia en la religión y cultura ibéricas» (39-71); A. Ramos Molina, «La Dama en el contexto arqueológico de la Alcudia: las otras esculturas» (73-82); J. Aparicio Pérez, «La necrópolis ibérica del Corral de Saus (Mogente, Valencia)» (83-98); J. Uroz Sáez, «En torno a la necrópolis ibérica de Cabezo Lucero (Guardamar, Alicante)» (19-117); F. J. Presedo, «La Dama de Baza reconsiderada» (119-135); P. Rouillard, «La Dame d'Elche au Louvre: la civilisation ibérique et son écho dans la culture européenne au début du siècle» (137-141); M. Bendala Galán, «Mirando la Dama de Elche a la luz de la arqueología, la etnografía y la historia de las religiones» (143-155); J. Mangas Manjarrés, «Nuevas imágenes de los autores antiguos sobre el mundo ibérico» (157-165); J. M. Gómez Tabanera, «Hermenéutica de la Dama de Elche» (107-192); C. Alfaro Giner, «Mujer ibérica y vida cotidiana» (193-217); i M. Almagro Gorbea, «La religión ibérica» (219-231). Com a cloenda es portà a cap un «Debate» (233-249), en que els participants exposaren els seus punts de vista o aclariren punts debatibles.

El lector excusarà aquestes llargues relacions, pero la simple lectura dels títols dels treballs citats li pot suggerir la gran diversificació de la temàtica i les tendències actuals en el seu tractament. Cal esperar que algú faci la corresponent síntesi, tot ampliant la ja tan ben recopilada il·lustració.

Podríem encara citar alguns treballs menors publicats a diferents revistes divulgatives de l'arqueologia, com *Archeo* (Roma), *Archeologia* (Dijon) o *Revista de Arqueologia* (Madrid). En aquesta darrera ha aparegut un curiós article de F. Vives Boix i J. A. Sáez Zaragoza sobre la indumentària de la Dama, amb dibuixos del primer dels autors. En certa manera dit article reprèn un de M. L. de la Bandera publicat el 1977 i el 1978¹⁸.

17. R. RAMOS FERNÁNDEZ (dir.), *La Dama de Elche, más allá del enigma, Valencia del 10 al 11 de mayo de 1996*, València, Conselleria de Cultura, Educación y Ciencia, 1997, 249 pàgs., amb figures.

18. F. VIVES BOIX i J. A. SÁEZ ZARAGOZA, «Interpretación de la vestimenta de la Dama de Elche», *Revista de Arqueología*, n° 199, novembre de 1997, pàgs. 6-15, amb figures. MARIA LUISA DE LA BANDERA, «El atuendo femenino ibérico, I y II», *Habis*, 8, 1977, pàgs. 253-297, 15 figs., i 9, 1978, pàgs. 401-440, 45 figures. Per analogia citarem també: M. P. SAN NICOLÁS PEDRAZ, «La indumentaria púnica representada en las terracotas de Ibiza», *Archivo Español de Arqueología*, 56, 1983, pàgs. 67-108, 22 figs., i 57, 1984, pàgs. 15-46, 9 figures.

4. La Dama: literatura i iconografia.

Efectivament, durant aquells més de quaranta anys en què estigué al Musée du Louvre, en l'àmbit espanyol la Dama s'havia convertit en una figura simbòlica i fins i tot mítica. I, en certa manera continua essent-ho. No farem la història d'aquest fenomen psico-social, però si hem de recordar la seva influència en la literatura i la iconografia. Deixarem a part els qualificatius encomiàstics a que donà lloc aquella mitificació, prodigats tant per científics com per divulgadors, i fins i tot polítics.

Respecte a la literatura d'imaginació, R. Olmos i T. Tortosa han fet una àmplia recopilació de textos en els que s'al·ludeix a la Dama d'una forma més o menys fantasiosa. Aquestes cites posen en evidència com la figura ha influït, quasi sempre amb fantasia deformadora, en certs autors contemporanis¹⁹.

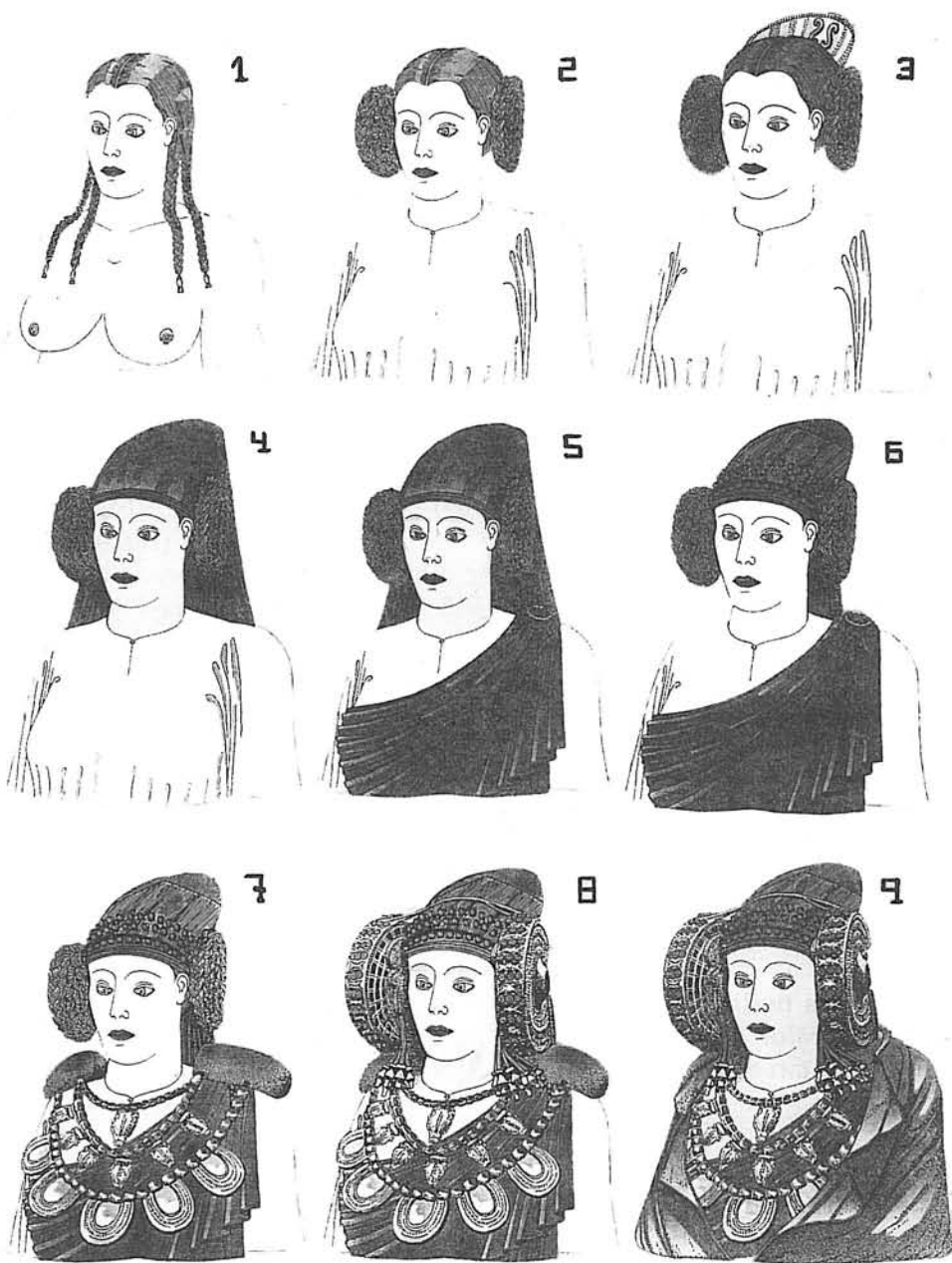
Quasi al mateix temps apareixia *Dones i deesses*, de Carlos Garrido²⁰, una bellíssima obra sobre la que el mateix autor diu que es tracta d'una religió experimental, a la manera com els arqueòlegs tenen una «arqueologia experimental». En les seves pàgines fa una peregrinació a diferents llocs del món hispànic antic amb representacions femenines —Cogul, La Valltorta, Gavà, Son Matge, Tanit d'Eivissa i la Dama d'Elx—, barrejant imaginació i fets quotidians viscuts en els respectius viatges i sempre amb capteniment clar en el que podríem dir-ne aspecte científic. El que ací ens interessa és el seu text sobre la Dama d'Elx, la història de la qual evoca amb encert. I també els seus viatges iniciàtics a Elx i a Madrid per a conèixer-la, amb enyorança secreta. Siguin's permès de reproduir-ne els fragments amb què culmina la «iniciació»:

«Quasi puc sentir el soroll de les ombres en trencar-se. Surt amb una rapidesa màgica, irreal. Primer, les joies daurades del cap, els rodets laterals fets d'or i perles. Després, el vestit vermell, blanc i blau que tremola buit com un fantasma. I la màscara, pàl·lida, amb els ulls perforats i els llavis de color carní. Erigint-se amb majestuositat darrere l'altar, mentre s'escolta la dringadissa dels seus collars, penjolls, amulets d'or, pedres precioses. El sacerdot crida un nom i la multitud comença a udolar amb entusiasme. La figura es balanceja d'un costat a l'altre. Aleshores puc veure que és un simple bastiment de fusta, vestit amb robes i joies i una màscara que mira el deliri dels seus adoradors. He vist l'ànodos! La tornada de la Deessa d'Heliké!²¹»

19. R. OLMOS i T. TORTOSA, «Las Damas noveladas. La invención de lo femenino ibérico», dos articles publicats a *Revista de Arqueología*, n° 196, agost de 1997, pàgs. 40-47, i n° 197, setembre de 1997, pàgs. 48-57, que reprenen i amplien el seu text de *La Dama de Elche, lecturas desde la diversidad*, citat, pàgs. 258-280.

20. CARLOS GARRIDO, *Dones i deesses. Els mites que fan parlar les estatuës*, Barcelona, Planeta, 1995, 226 pàgs., il·lustr. de Vicens Sastre. Sobre la Dama, pàgs. 173-222.

21. GARRIDO, *Dones i deesses...*, citat, pàg. 181.

El procés del vestit de la «Dama d'Elx», segons F. Vives Boix (dibuixos) i J. A. Sáez Zaragoza: 1, les trenes; 2, la túnica, fíbula hispànica i les trenes enrotllades; 3, la pinta a la part posterior del cap; 4, la «mantilla o toca»; 5, la toga sobre l'espatlla esquerra; 6, la «cofia» de cuir frontal; 7, els collars i les espatlleres; 8, els rodets que contenen les trenes en espiral; 9, el mantell.

Amb la Dama d'Elx, doncs, Carlos Garrido culmina el seu periple i el seu llibre. Encara que coneix tots els problemes del bust, parla de la seva deessa amb un entusiasme i un fervor que qualificariem com a propi d'un «neòfit» de l'esmentada religió. Heus ací, en aquest aspecte, un altre fragment del seu llibre:

«Si una figura pot demostrar aquest poder de l'antiguitat és sens dubte la Dama d'Elx. No es pot explicar amb racionalitat el fet que s'hagi convertit en la dona nacional per excel·lència. Es desconeix tot sobre ella. Però manté tanta potència simbòlica, un magnetisme tan a flor de pedra, que resulta molt més que una estàtua. I a ningú no se li ha acudit esbrinar-ho»²².

Aquesta glorificació es fa patent així mateix en la iconografia. També R. Olmos i T. Tortosa, ja citats, recorden com la imatge de la Dama és un tema molt freqüent en moltíssims llibres, principalment en manuals escolars, però també d'alta divulgació, com, per exemple, en la molt reeditada *Historia del Arte* de Josep Pijoan i Soteras (1881-1963) (Barcelona, Salvat, 1914), amb una interpretació artística en la portada de Josep Roca i Alemany (1865-1937), per primera vegada en color²³. O el magnífic dibuix, també en color, de l'arquitecte Francesc de Paula Nebot i Torrens (1883-1965), que el mateix Pijoan donà a conèixer al *Burlington Magazine* de 1912²⁴, amb una combinació del bust d'Elx i la part inferior d'una de les oferents del Cerro de los Santos. Serví, així mateix, per exaltar aconteximents, com en el magnífic cartell tricrom d'Olegari Junyent i Sans (1876-1956) per a la gran exhibició de «El Arte en España» dins l'Exposició Internacional de Barcelona de 1929. Inclús en recreacions de la peça, com, per exemple, en la bella escultura titulada «Paganismo» d'Ignacio Pinazo Martínez (1883-1970), feta l'any 1920 per encàrrec de l'arqueòleg José Ramón Mélida Alinari (1856-1933) —un dels primers que escrigueren sobre la Dama d'Elx—. Era una terracota de la que se'n fongueren alguns exemplars en bronze, un dels quals fou adquirit i es conserva a The Hispanic Society, de Nova York²⁵.

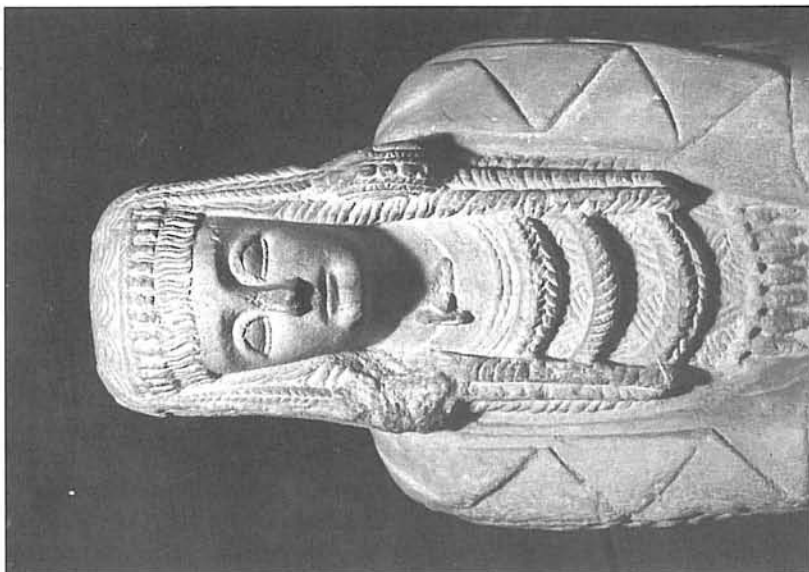
La llista podria ampliar-se a coses d'ús quotidià, per exemple el papermoneda de valor 1 pta. de l'any 1948, o el segell de correus de 3,50 ptes. de l'any 1969, o tan difosos com els bitllets de loteria.

22. GARRIDO, *Dones i deesses...*, citat, pàg. 188.

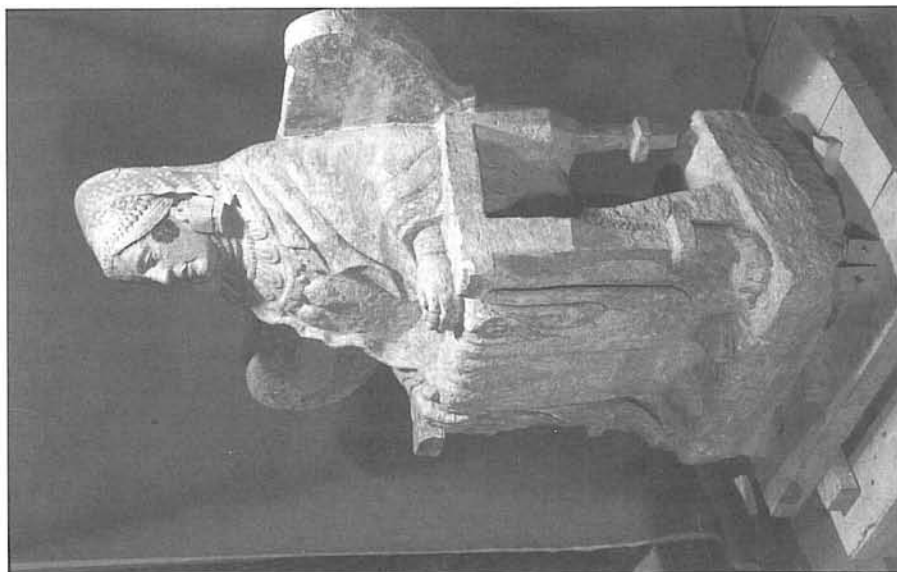
23. PILAR VÉLEZ, *La col·lecció Josep Roca i Alemany*, Barcelona, Ajuntament, 1989, 128 pàgs., amb moltes figures (estudi de l'artista i la seva producció, així com del seu taller).

24. J. PIJOAN, «Iberian Sculpture», *The Burlington Magazine*, XXII (nº 116, novembre de 1912), pàgs. 65-74.

25. OLMOS i TORTOSA, «Las Damas noveladas...», citat.

Part superior de la Gran Dama oferent del Cerro de los Santos (Montealegre del Castillo, Albacete), Observis el rodet del seu costat esquerre. Museo Arqueológico Nacional (Madrid) (foto MAN n° 8361).

La Dama de Baza (Granada), trobada l'any 1971 a les excavacions de F. Presedo (altura, 130 cm). Museo Arqueológico Nacional (Madrid) (foto MAN n° 12415).

5. Exposicions

La commemoració del centenari ha estat també l'ocasió per presentar dues importants exposicions sobre la cultura ibèrica. La primera en el calendari és un projecte internacional conjunt de l'Association Française d'Action Artistique —Ministère des Affaires Étrangères (França)—, la Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland (Alemanya), i el Ministeri d'Educació i Cultura i la Fundació «La Caixa» (Espanya). En són comissaris Carmen Aranegui Gascó, Jean-Pierre Mohen i Pierre Rouillard. Amb el títol «Les Ibères», ha estat oberta al parisenc Grand Palais del 14 d'octubre de 1997 al 5 de gener de 1998. En el moment de corregir les proves del present treball, la mostra ha estat inaugurada a Barcelona sots el títol «Els ibers, prínceps d'Occident», molt ben presentada en el centre cultural de la Fundació «La Caixa», al passeig de Sant Joan (29 de gener a 12 d'abril de 1998). Després viatjarà a Bonn (14 de maig a 23 d'agost de 1998).

Aquesta exhibició internacional exposa 357 peces procedents de set museus francesos i vint-i-quatre museus espanyols. S'hi observen algunes significatives absències —com la Bicha de Balazote, les dues dames, la d'Elx i la de Baza, o la Gran Dama oferent del Cerro de los Santos, el que segurament es justifica per l'exposició madrilenya a què farem referència—. Però, en canvi, hi llueixen amb esplendor les peces més importants del Cerrillo Blanco de Porcuna (Jaén), així com objectes propietat de museus francesos, que pràcticament sols eren coneguts a través de bibliografia, com per exemple el bol d'argent amb inscripció ibèrica del museu del Louvre.

El catàleg corresponent²⁶, amb la descripció de les peces exhibides, va precedit per un ampli conjunt d'estudis preliminars. La introducció, escrita pels comissaris, porta el títol «Una nova mirada a la cultura ibèrica» (19-21). El primer apartat, dedicat a «Els ibers i els seus contemporanis» (22-49), conté estudis de C. Aranegui, J.P. Mohen, P. Rouillard, Chr. Éluère, M.E. Aubet, E. Sanmartí i M. Almagro Gorbea. Una altre secció, titulada «Historiografia» (51-75), presenta textos de Domingo Plácido, R. Olmos, Pilar León, P. Moret i E. Junyent. El segueix «El territori i la vida quotidiana» (77-107), amb estudis de A. Ruiz Rodríguez, H. Bonet Rosado, J. Sanmartí, C. Mata Parreño, Chr. Éluère i E. Pons. Un altre apartat es refereix als «Rituals funeraris» (109-133), amb escrits de T. Chapa Brunet, J. Blánquez, P. Rouillard, F. Quesada Sanz i M. Almagro Gorbea. Respecte a «Els santuaris» (135-151), escriuen C. Aranegui, L. Prados, Gérard Nicolini, M.C. Fernández Castro i B.W. Cunliffe. «La imatge de la cultura ibèrica» (153-189), és tractada per P. León, I. Negerela, M. Blech, C. Aranegui i M.J. Conde Berdós. Respecte a «L'escriptura i les monedes» (191-215), escriuen J. de Hoz, M.P. García Bellido, i P.P. Ripollés. La secció que

26. CARMEN ARANEGUI GASÓ, JEAN-PIERRE MOHEN I PIERRE ROUILLARD (eds.) *Els ibers, prínceps d'Occident*, Barcelona, Fundació «La Caixa», 1998, 378 pàgs., amb abundant il·lustració en b/n i color.

porta el títol «De Tartessos fins a Roma» (217-229), conté textos de L. Abad Casal, M. Bendala Galán i T. Chapa. La «Catalogació» (231-246) es complementa amb un glossari, un quadre cronològic i una bibliografia.

Una altre exposició coetània ha estat oberta a Madrid i a Elx, organitzada pel Museo Arqueológico Nacional i el Museu d'Elx, amb una evident estreta relació amb els fets dels que ací s'han tractat en el paràgraf 2 (inaugurada a Madrid el 24 de novembre de 1997). Amb la denominació «Cien años de una Dama», n'ha estat comissaria Alicia Rodero Rianza. En ella s'han reunit 160 peces o documents d'arqueologia i història de la cultura ibèrica i principalment de la Dama. El catàleg²⁷ és un bell volum que conté, a més, els textos preliminars següents: T. Chapa Brunet, «La Alcudia de Elche en el marco de la cultura ibérica» (25-30); E. Manso Martín, «Historia de un hallazgo (33-40)»; A. Rodero, «El regreso de la Dama a España» (43-50); V. Salve Quejido, «La Dama controvertida» (53-60); M.A. Valls Vicente, «La Dama de Elche y los artistas» (63-70); M. Barril Vicente, «La difusión y el uso de una imagen» (73-80); i R. Olmos, «La metamorfosis de un símbolo» (83-89). El catàleg pròpiament dit (91-179), a més dels materials arqueològics, inclou documents i retalls de premsa referents a la «recuperació» de l'any 1941, així com reproduccions i rèpliques modernes de la Dama.

S'ha de subratllar que si la mostra de Madrid/Elx es refereix concretament a la Dama, la de París/Barcelona/Bonn explica de forma àmplia i pedagògica el seu context històric i cultural. La realització d'ambdues exhibicions i la seva projecció mediàtica, la literatura científica continguda en els seus catàlegs, així com els amplis debats a que han donat lloc, constitueixen notables fites en el coneixement de la cultura ibèrica i dels seu símbol que és la Dama d'Elx.

6. Falsa o autèntica?

Una obra excepcional com és la Dama d'Elx, no ha deixat mai de suscitar diversitat d'opinions i fins i tot dubtes. Definida per alguns com el més notable exemplar de l'escultura «ibero-grega» molt antiga, d'altres la situen en plena romanització. Amb tot, hi ha unanimitat en considerar que presenta molts problemes encara no resolts. L'any 1971, García y Bellido, un dels seus màxims tractadistes, ja deia el següent:

«...los problemas de su destino y cronología se encuentran aún sin resolver de un modo definitivo. Naturalmente, ello ha hecho que sean muchas y muy dispares las opiniones emitidas sobre ellos»²⁸.

27. ALICIA RODERO RIAZA (ed.), *Cien años de una Dama*, Madrid, Ministerio de Educación y Cultura, Museo Arqueológico Nacional, 1997, 182 pàgs., amb moltes il·lustracions en b/n i color.

28. GARCÍA BELLIDO, *Arte ibérico en España*, citat, pàg. 45. Cal recordar que el recordat professor creia que el bust és d'època romana: A. GARCÍA BELLIDO, «Sobre la fecha romana del busto de Elche», *Archivo Español de Arqueología*, 67, 1947, pàgs. 151-156.

També fa més de vint anys, Gérard Nicolini s'ocupà dels rumors —fins aquell moment res s'havia escrit al respecte— sobre la possible falsedat de la Dama, en un apretat però molt complet article²⁹. Utilitzant a fons la bibliografia i els seus amplis coneixements de l'escultura ibèrica, en el seu treball va desgranant els punts suspectes, que val la pena consignar:

- «1, *Les circonstances de la trouvaille sont obscures;*
- 2, *Il y a eu de nombreux faux ibériques a la même époque;*
- 3, *L'état de conservation est invraisemblable;*
- 4, *C'est un ἀπαξ*
- 5, *C'est une imitation de l'art grec...;*
- 6, *Son caractère indigène est exagéré...»*

En menys de dotze pàgines no es pot dir més que el que ell digué. Cada un d'aquells punts és minuciosament analitzat i desmuntat, amb l'aportació d'uns arguments que hem de considerar «totals». Al final del seu text, el gran especialista de l'art ibèric que és Nicolini, escrigué unes frases conclusives:

«On voit donc que le traitement particulier de ces éléments, de facture ou de dimensions exceptionnelles, est bien conforme à la tendance générale de l'art ibérique qui met souvent en valeur un détail important, chargé de signification religieuse ou magique, sans tenir compte des proportions, de l'harmonie de la figure. La Dame d'Elche n'échappe pas a cette règle. Malgré son visage, elle est loin du classicisme et bien empreinte de l'esprit indigène de création. Considérée ainsi, elle doit rester un des symboles de l'Espagne antique»³⁰.

Com en tantes manifestacions artístiques i arqueològiques, també en l'art ibèric les falsificacions han esta presents. Recordarem les que en els temps inicials del coneixement produí el «relojero de Yecla», de nom Vicente Juan Amat, al fabricar peces pretesament procedents del Cerro de los Santos o al retocar escultures autèntiques d'aquest lloc per a «enriquir-les»³¹. Aviat denunciaren aquest fet il·lustres investigadors com M. Rodríguez de Berlanga (1881), Emil Hübner (1893), P. Paris (1903), J. R. Mélida (1906) i altres. Fa pocs anys, Mónica Ruiz Bremón va publicar un estudi dels exvots del Cerro de los Santos i diversos articles, un d'ells referit a les falsificacions d'aquest lloc (fins a 59 peces en el Museo Arqueológico Nacional).³²

29. GÉRARD NICOLINI, «La Dame d'Elche: question d'authenticité», *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France*, 1974, pàgs. 60-72, lám. X.

30. NICOLINI, «La Dame d'Elche...», citat, pàg. 72.

31. Un resum d'aquesta història a RICARDO MONTES FERNÁNDEZ, *Falsificaciones arqueológicas en España*, Málaga, Algazara, 1993, pàgs. 21-31, amb cinc làmines de falsificacions del Cerro de los Santos.

32. MÓNICA RUÍZ BREMÓN, *Los exvotos del santuario ibérico del Cerro de los Santos, Albacete*, Inst. de Est. Albacetenses, 1989, 291 pàgs., 2 figs. i 51 lams.; ID., «Las falsificaciones del Cerro de los Santos», *Homenaje al Prof. Antonio Blanco Freijeiro*, Madrid, Complutense, 1989, pàgs. 131-161, 22 figures.

Sobre el primer dels punts suspectes enumerats per G. Nicolini, es pot adduir el testimoni de P. Ibarra a través del fragment d'un article de J. R. Mélida que aquest donà a conèixer pocs mesos després de la descoberta. Diu així:

«...y no se encontró sólo el busto, pues junto a él aparecieron infinitos fragmentos de tres clases, las tres constantes en la colección ilicitana formada por don Aureliano Ibarra y existente en el Museo Arqueológico Nacional, que son: barro negro, del género italo-griego; barro blanco, decorado con pinturas rojizas, ornamentales, de carácter ibérico y más propiamente oriental; y barro tarraconense, vulgarmente llamado saguntino; dos o tres esqueletos; un trozo de fuste de columna, de 1,20 m de longitud y gran cantidad de piedra de construcción»³³.

En quant al segon dels punts de Nicolini, en efecte, les falsificacions «ibèriques», com en tants altres períodes de la història de l'art, han estat freqüents i fins i tot han perdurat fins els nostres dies. Ja hem dit alguna cosa del «relojero de Yecla». Més recentment, en els anys setanta del nostre segle, circularen exemplars d'un *monote* (figureta ibèrica, generalment en bronze), de diferents metalls i del mateix motlle, probablement fets en un taller andalús. Els altres punts de Nicolini segueixen essent aspectes concrets del debat general sobre estil, cronologia i finalitat.

Queden i quedaran, sens dubte, moltes perplexitats que en el futur caldrà es continuïn discutint. Però, recentment, ha tornat a aparèixer la qüestió de la Dama com una falsificació. Per a demostrar-ho ha escrit un llibre John F. Moffit, professor d'història de l'art de la Universitat de New Mexico³⁴. Creiem que cal parlar d'aquest llibre molt discutible des de diferents punts de vista. No farem com el nostre amic G. Nicolini que escriu:

«Así, la Dama de Elche ha sido de nuevo puesta en duda en un libro de allende el Atlántico que apareció el año pasado. Permítaseme imitar a los jonios y no indicar siquiera su referencia bibliográfica».³⁵

Moffit està ben informat —presenta una àmplia bibliografia, poc cuidada—, però escriu un llibre que és una combinació de relat detectivesc i exposició científica. No convenç, però aconsegueix suscitar en el lector molts dubtes sobre la història i la interpretació de la Dama i especialment de les opinions dels especialistes que d'ella han tractat.

33. JOSÉ RAMÓN MÉLIDA, «Busto ante-romano descubierto en Elche», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, XXXI, 1897, pàgs. 427-435, 1 lám., publicat al mateix temps a la *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 1897, pàgs. 440-446.

34. JOHN F. MOFFIT, *El caso de la Dama de Elche. Crónica de una leyenda*, Barcelona, Destino, 1996, 356 pàgs., 65 figures. No coneixem la versió original en anglès: *Art Forgery: The Case of the Lady of Elche*, University of Florida Press, 1995.

35. G. NICOLINI, «Historiografía y realidad», a OLMOS i TORTOSA, *La Dama de Elche...*, citat, pàgs. 107-108.

L'autor nord-americà engrana setze capítols que s'estructuren en dues parts. La primera, titulada «el contexto arqueológico ibero» (37-146), contextualitza la Dama i la seva relació amb l'art escultòric ibèric. Ja en aquesta part tots els arguments són a favor de la falsedat, incluint dins aquesta qualificació el Tors de la Falcata, també il·licita, conservat al Museo Arqueológico Nacional. Amb tot, s'ha de dir que no esgota en absolut la valoració dels paral·lels iconogràfics, per exemple pels estoigs discoidals d'ambdós costats del cap (entre molts altres, figuretes de bronze de Castellar de Santisteban i del Collado de los Jardines, les dues terracotas de la Serreta d'Alcoi, un tosc cap calcari del Cerro de los Santos, o també una petita testa de bronze de la Col·lecció Fondevila). En la segona part, «el contexto cultural modernista» (149-299), fa referència a les falsificacions tan abundants i a la influència de l'art ibèric en artistes com C. Brancussi i P. Picasso, així com a les tècniques de la *taille directe*. Arriba fins i tot a identificar la persona del falsari, que identifica amb Francesc Pallàs i Puig (1859-1926), que M. Gómez Moreno ja assenyalà el 1927 com autor de rèpliques d'arques i arquetes d'art islàmic. A més, comparteix amb A. Goldschmidt la idea de que Pallàs fou l'autor de tres tríptics «gòtics» d'ivori (dos d'ells a la Walters Art Gallery, de Baltimore). Segons ell —al llarg del seu text no dubta ni una sola vegada!—, la Dama és una excel·lent obra modernista, digne de figurar en un museu i que *no tiene siquiera cien años de edad* (escrivia el 1995).

Si bé alguns errors de l'obra poden procedir de la traducció, altres aspectes incumbeixen directament a l'autor, que no és arqueòleg. Així, els successius capítols estan ben construïts, però en tots s'intercala repetidament o acaben amb la mateixa sentència: «la Dama és falsa». Una altre forma seva peculiar, que desorienta al lector, és que a la quasi sempre encertada transcripció de cites hi introdueix les seves pròpies opinions intercalant-les entre claudators.

Pot ésser que una demostració sigui més o menys convincent, però el que és insatisfactori i discutible és que el que es vol demostrar se'ns vulgui imposar com inqüestionable. No és aquest el lloc ni l'ocasió per realitzar una àmplia refutació. Estem d'acord amb Moffit que el bust és una extraordinària obra d'art. Sobre aquest aspecte, des del primer moment, ja es creia que era estilísticament d'una gran perfecció. Així, P. Paris, en una de les seves cartes a L. Heuzey, li deia:

*«La ejecución es de una rara delicadeza y el efecto del conjunto impresiona. Si semejante figura fuese una creación moderna, aún tendría un valor artístico serio».*³⁶

A la ja esmentada taula rodona de la Residencia de Estudiantes (30 de novembre de 1995), va sorgir, com és natural, la qüestió del llibre de Moffit (però encara no havia aparegut la versió castellana, desembre de 1995). Hi

36. MÉLIDA, «Busto ante-romano descubierto en Elche», citat, pàg. 435.

participaren els següents estudiosos: R. Olmos, P. Lavado, J.M. Delaunay, M. Doñate, J. A. Ramírez, J. Bustamante, R. Ramos, F. del Pino, M. Fernández, J. M. Gómez-Tabanera, M. Bendala, P. González Serrano, i E. Ruano³⁷. Les intervencions en favor de les tesis de Moffit es limitaren a una o dues persones. Sense deixar de considerar que totes són importants, és interessant l'article de J. Bustamante sobre la «ingènua» tècnica de treball de Moffit, que acaba així:

«En resumen, Moffit hace un libro cuya fuerza de convencimiento es esencialmente retórica, que se construye sobre un razonamiento circular y en el que se evita sistemáticamente entrar en el análisis directo de la pieza en cuestión. Ignoro si Moffit mantiene honestamente su interpretación o si se trata de un mero juego retórico-publicista. Lo que si puede afirmarse con seguridad es que se trata de una obra retóricamente válida, pero científicamente más que cuestionable»³⁸

Cal dir també que s'han publicat altres interessants treballs que tenen el seu motiu principal en el llibre del que ens venim ocupant. Sols en citarem dos que s'avançaren al temps de les commemoracions i que corresponen al moment en què aparegué la versió anglesa del llibre de Moffitt.

Així, J.M. Blázquez, en un apretat article, després de preguntar-se en el subtítol *¿Falsificaciones del Arte o, quizá, falsificaciones de la Historia?*, s'extén en la descripció del bust i en l'anàlisi dels detalls de la vestimenta i les joies, adduint paral·lels molt explícits que proven l'autenticitat de la peça³⁹.

El segon treball, és una de les contribucions de J.M. Gómez-Tabanera —ja n'hem citat alguna—, al tema que ací ens ocupa. En una ponència presentada en un congrés que tingué lloc a Melilla el 1995, sots el títol «Ante la llamada Dama de Elche. Realidades e interrogantes de un hispanista»⁴⁰, fa història de la cèlebre escultura i els seus tractadistes, exposant, sense pronunciar-se, les opinions de Moffitt, però reclamant que es facin:

«...una revisión definitiva del busto, mediante análisis petrológicos de laboratorio y meteorización de la arenisca, espectografía de pigmentos, búsqueda de nuevos ítems de comparación, etc.»

37. OLMOS i TORTOSA, *La Dama de Elche...*, citat, en el capítol «Debate», pàgs. 241-254. Alguns dels textos foren refets a posteriori per a ésser publicats.

38. J. BUSTAMANTE, a OLMOS i TORTOSA, *La Dama de Elche...*, citat, pàgs. 246-248.

39. JOSÉ MARÍA BLÁZQUEZ, «La Dama de Elche, una obra maestra del arte ibérico», *Historia-16*, XX, 1995, pàgs. 103-113, amb figures.

40. JOSÉ MANUEL GÓMEZ-TABANERA, «Realidades e interrogantes de un hispanista ante la llamada Dama de Elche». *Actas del I Congreso Internacional de Hispanistas, Melilla 26-30 de junio de 1995 (=Aldaba, 28)*. El citem per la reedició de l'autor, Oviedo, 1995, 27 pàgs., amb figures.

7. Dos documents sobre l'Alcúdia (1911 i 1912)

Després d'aquestes notes esparses, arribem als dos documents que, en part, les motivaren i que publicant-los no volen ésser més que una mínima aportació a la història del jaciment arqueològic de l'Alcúdia.

Entre els 241 documents referents a les primeres campanyes d'excavacions realitzades per la Junta de Museus de Barcelona a les ruïnes de la ciutat greco-romana d'Empúries (1907-1912, Arxiu de la Junta de Museus), s'hi troben dues cartes que el lector podrà llegir en l'apèndix del present text. En la numeració provisional que varem donar a dita col·lecció de documents, els hi corresponen els números 237 i 238. Ambdues cartes són de puny i lletra i van signades per Pedro Ibarra del que ja hem dit alguna cosa en paràgrafs anteriors. Van dirigides a Emili Gandia i Ortega (1866-1939), el realitzador efectiu de les excavacions d'Empúries des del seu inici el 1907 fins al 1939. En quasi tot aquest període ho féu sots la direcció de l'arquitecte i arqueòleg Josep Puig i Cadafalch (1867-1957) i darrerament de l'arqueòleg Pere Bosch Gimpera (1891-1974)⁴¹. El fet que els dos documents es guardin a l'arxiu de la Junta de Museus, vol dir que no tenien un caràcter estrictament particular i que varen ser considerades pels membres de dit organisme.

Els dos escrits es refereixen a la possibilitat de què la Junta de Museus de Barcelona adquirís el tossal de l'Alcúdia per la seva importància arqueològica. La segona carta, tan ditiràmica, és molt interessant, car ens fa conèixer les idees d'Ibarra sobre el jaciment. En elles, segurament per a magnificar l'interès del lloc, a més del nom de P. Paris, addueix els d'Arthur Engel⁴² i d'Eugène

41. Emili Gandia, originari de Xàtiva, arribà a Barcelona per treballar en els edificis de l'Exposició Universal de 1888, passant després a ser empleat de l'Ajuntament com encarregat del Palau Reial de l'antiga Ciutadella (1893) i després com a conservador del mateix i dels museu que allí s'iniciava (1901). A Empúries comptà amb l'assessorament del catedràtic Manuel Cazorro. Les excavacions emporitanes foren des de 1907 l'objectiu fonamental del seu treball professional durant més de trenta anys i del que deixà el monument manuscrit que són els vint-i-vuit volums dels seus *Diaris*. Encara que poc inclinat al compromís de la publicació, s'ha d'assenyalar: MANUEL CAZURRO i EMILIO GANDIA, «La estratificación de las cerámicas de Ampurias y la época de sus restos», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, IV, 1913-1914, pàgs. 657-686, 43 figures. Fa anys volguérem publicar els *Diaris*, document essencial de l'arqueologia catalana. El primer volum estava imprès, però no arribà a relligar-se. N'existeixen exemplars fotocopiats. E. RIPOLL PERELLÓ (ed.), *Diaris d'Empúries per Emili Gandia*. I, *Campanyes dels anys 1908 i 1909*, Barcelona, Diputació, 1980, 304 pàgs. amb il·lustracions. A les pàgs. 1-23, la nostra «Introducció» sobre els antecedents, l'inici dels treballs i els personatges que hi intervingueren. També estava preparat el volum de les campanyes de 1910-1912, la transcripció de les quals es conserva mecanografiada.

42. Arthur Engel (1855-1920?), numismàtic i arqueòleg, format a les Escoles franceses de Roma i d'Atenes. L'any 1901, realitzà un llarg viatge per Espanya comissionat pel govern francès, al que seguiren altres. Dins de la seva bibliografia és fonamental *Recherches sur la numismatique et la sigillographie des normands de Sicile et d'Italie* (1882).

Albertini⁴³. S'esmenta també com autor d'excavacions al Marqués de Lendínez, personatge que no hem sabut identificar.

Malauradament, no coneixem la correspondència de Gandia que completaria aquestes informacions. Però si hem pogut consultar l'acta de la Junta de Museus del dia 28 de març de 1912, que, com es pot veure, no és gaire aclaridora:

«Viéronse luego unas cartas dirigidas por Don P. Ibarra desde Elche al Conservador del Museo de Arte Decorativo y Arqueológico, en cuyos escritos da noticias relativas a la enagenación, que está en tratos, de la Loma de Alcudia, yacimiento de las ruinas de Yllice, donde fue hallado el busto denominado «La Dama de Elche», existente en el Louvre, indicando las condiciones que se han determinado respecto de dicha enagenación y para el derecho de excavar la mencionada loma. Enterada la Junta, acordó someter la cuestión de referencia a la Comisión especial de Excavaciones de Empurias, dada la similitud de este asunto con la especialidad de su competencia»⁴⁴.

També és possible fer un breu comentari econòmic sobre la transacció proposada. El cas de l'arrendament, des del punt de vista «mercantil», està molt ben plantejat, car el propietari, en quatre anys, obté el 40% del valor total assignat a la finca. Així mateix és interessant comparar els preus del terreny entre l'Alcúdia i Empúries, si bé la qualitat de la terra és molt diferent en un i altre lloc, amb neta avantatge pel jaciment il·licità. A Elx es mesura per «tahulleres» i a L'Escala per «vessanes»⁴⁵. L'any 1908, a Empúries, es pagaren els terrenys —generalment vinyes— a 3.429 ptes. l'hectàrea. Tres anys després, a Elx, el preu que es demana és de 4.469 ptes. l'hectàrea, si bé es pot suposar que la quantitat era calculada «amb avantatge» pensant en el gran interès que es suposava per part del presumpte comprador. Com veiem, la diferència de preu és de 1.040 ptes. per hectàrea. Però, suposem que no fou aquesta la raó que mogué a la Junta de Museus a desestimar la proposta.

No ens volem allargar més. El nostre propòsit era donar a conèixer aquests dos documents, que tenen vuitanta-cinc anys, tot enquadrant-los en el record i els aconteixements del centenari dels descobriments de la «Reina Mora» d'Elx.

43. Eugène Albertini (1880-1941), hispanista, historiador i arqueòleg. Fou professor al Collège de France (1932). Segueix essent important el seu treball «Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, IV, 1911-1912, pàgs. 323-474, 302 figures. Sobre les excavacions a l'Alcúdia d'Elx publica tres articles al *Bulletin Hispanique*, IX i X, 1905 i 1907.

44. Actes de la Junta de Museus, 1912, sessió del 28 de març.

45. «Tahulla», unitat de mesura agrària usada a terres de regadiu del Regne de València, equivalent a 0,112 hectàries. «Vessana», mesura agrària pròpia de les terres gironines que equival a 0,219 hectàries.

Apèndix

1. Carta de Pedro Ibarra a Emili Gandia, Elx, 24 d'octubre de 1911 (a la capçalera hi ha una nota que diu: Junta de Museos = Sesión 28 de marzo 1912). Quatre cares escrites (21,5 x 14). En lletra rodona els subratllats a l'original.

Muy distingdo. amigo: Con mucho gusto he recibido su grata contestación a mi escrito del 15.

Ampliando la noticia de la venta de la loma de la Alcudia, yacimiento de las ruinas de Illici, he de manifestar a V., ante todo, que empiezo alegrándome porque desea V. conocer las condiciones de la enagenación y esto me demuestra que no anduve mal participádoselo a V. Ahora bien, el asunto esta en manos de un consejo de liquidadores, como creo dige a V., quienes se las prometen muy felices en la enagenación de la expresada finca.

En tiempos del anterior propietario, Dr. Campello, y a raíz del descubrimiento del busto que tanto renombre dió a estas ruinas, vino Mr. Arthur Engel, sugeto a quien V. creo podrá conocer, ofreciendo tanto y mascuanto por la loma; pero Campello, más patriota que comerciante, no quiso vender el derecho de practicar una formal excavación como pretendía Mr. Engel.

Al tener que realizar hoy el patrimonio del heredero del Dr. Campello, para pago de deudas, dicho se está que este ha recordado a los Sres. del consejo antedicho, aquella oferta y hoy se está en escribir a dicho Mr. Engel, o a su adjunto Mr. Paris, sugeto adquiriente del busto, como V. sabe, sin embargo de que soy de parecer que debemos los de casa hacer las excavaciones, por muchas razones que no escapan a la alta penetración de V.

Uno de estos días podré escribir a V. ya las condiciones y precio mediante los cuales se engenaría la loma de la Alcudia, pues no marchan de acuerdo los consejeros, deseando unos vender la propiedad absoluta y otros solo el derecho a practicar excavaciones mediante un cierto tiempo, transcurrido el cual, las tierras volverían a destinarse a los habituales cultivos, mejorándolas la excavación, con lo que el dueño habría beneficiado. Esto tiene enfrente la oposición de los que están por realizar en absoluto la propiedad de esa y de otras fincas del expresado patrimonio.

Tendré a V. al corriente de todo.

Dándole las gracias más cumplidas por la fotografía que me remite, la que he colocado en mi album de gratos recuerdos, me repito suyo affmo. S.S., q. b. s. m.

P. Ibarra

...
 iertes les zampas y hoyos que se hubieran
 cuenta de los, de modo que se pudiese
 se a labores agrícolas.

La Fuente

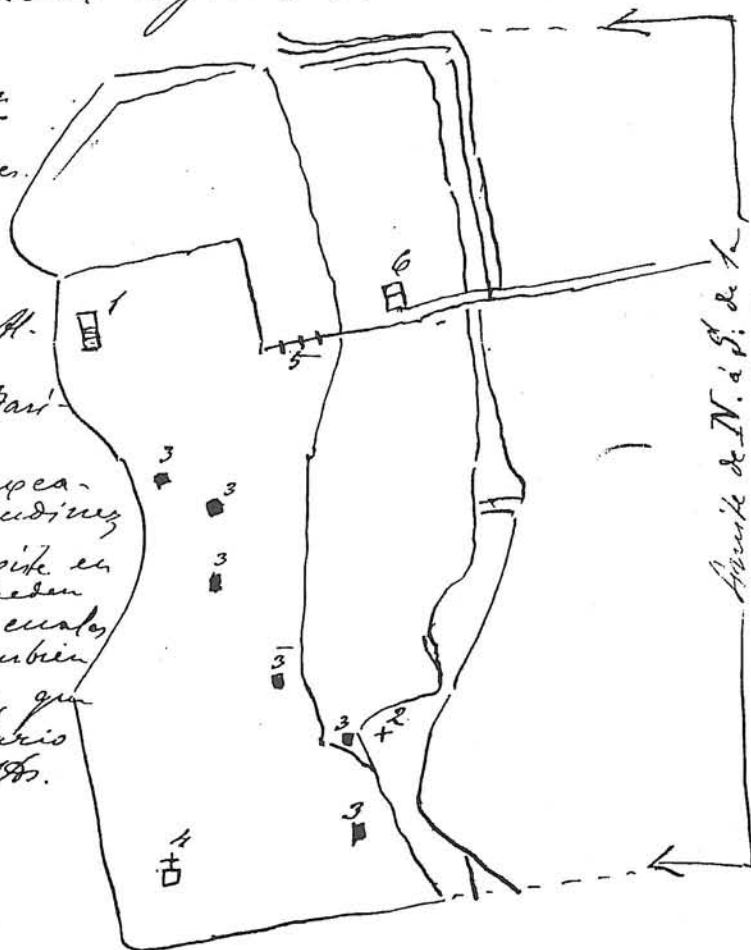
mas que des.
 a vision de

Mallada
 74.

por Mr. M.

ion de la Bari-

actio la exca-
 vacion de la fundacion
 ion que existe en
 central pueden
 dar cuenta de
 mas, y tambien
 objetos, que
 propietarios
 vision de los.

Fuente de N. a S. de la
 Foto G. Bad. de la Fuente.

...
 case U. la extension de la planta y cuenta U.
 el aprecio de su afluencia S. T. q. S. en G.

P. Ibarra

Fragment de la part final de la carta de P. Ibarra a E. Gandia (26 de novembre de 1911), amb l'indicació de diferents indrets del jaciment de l'Alcúdia (cf. apèndix, nº 2).

2. Carta de Pedro Ibarra a Emili Gandia, Elx, 26 de novembre de 1911. Quatre cares escrites (27 x 19). En lletra rodona els subratllats a l'original.

Muy Sr. mio y distinguido amigo: Es en mi poder su atenta del 23 del que cursa y en contestación a ella he de manifestarle cuanto celebraré que viniera V. para ver si se podría ultimar un contrato que colocase a esa ilustre ciudad en condiciones de practicar una seria excavación. Seguramente que habría de verse coronada por el éxito porque no le quepa a V. duda de que en la Alcudia existen tesoros arqueológicos que habrán de maravillar a los historiadores algún día. Dígalo sino el singular busto cuya presencia nos ha relevado la de una civilización que apenas se nos había manifestado muy fragmentariamente. Con el descubrimiento del busto, el pasado de Illici adquiere una grandísima notoriedad, precisamente en los actuales momentos en los que, como V. sabe, los estudios ibéricos son de palpitante interés.

También el descubrimiento de la planta de la Basílica de Illici, resto arquitectónico de la más alta importancia, avalora los estudios históricos referentes a la España cristiana primitiva, porque V. sabe muy bien, que colocando los arqueólogos en primer lugar a Cabeza del Griego, viene Illici en 2º en cuanto a mérito intrínseco de excepcional interés para el arqueólogo, pues el bello mosaico que conserva, y que Vds. habrán visto publicado por mi en el Boletín de nuestra R. A. de la Hist^a, o, por Albertini, es un testimonio para realzar este feliz descubrimiento.

Ahora bien: ¿Se han completado ambos descubrimientos con inteligentes excavaciones que hayan relevado la correspondencia que entre ambos monumentos pueda existir? No. ¿Se ha intentado siquiera, levantar una punta del velo que cubre su misteriosa presencia en la Loma? Tampoco. Mito religioso aquel símbolo, de una religión olvidada, y monumento religioso este, de una religión que no obstante haber transcurrido 20 siglos, aún difunde sus rayos de consuelo por el mundo, ambos monumentos deben explorarse para ser comprendidos y deben estudiarse relacionándolos sobre el terreno para explicarnos una porción de preguntas que hoy nos hacemos y ... quedan incontestadas. ¿Existirán en el trasagrario de la Basílica las tumbas de los obispos anunciadas por el Padre Fita? ¿Hallaremos en los murallones inmediatos a donde fue encontrado el célebre busto que hoy orgullosamente ostenta el Louvre, la clave de los misterios de Mithra?

Ni el Marqués de Lendinez en 1881 cuando hizo excavaciones en la loma, ni ahora últimamente Mr. París, por su adjunto Mtr. Albertini, han ampliado el campo de sus exploraciones más allá de una centésima parte de la superficie de la loma que resta por escarbar. Dicha loma comprende 100 tahullas, o sea unas 10 hectáreas, de las cuales Lendinez cavó unas dos tahullas y Albertini siete hoyos o catas, no mayores de otro par de tahullas, en junto. Los tiestos y fragmentos escultóricos salían a capazos: paredones y pisos hemos visto infinitos; todo ha sido respetado, pero... sin saber de donde vienen ni hacia donde se dirigen aquellos. No hablemos de sortijas de oro como la que tiene el Sr. Santo, otra el propietario Sr. López Campello y otra la que se guarda en la colección Ibarra del

Museo Nacional. Piedras grabadas de sello, no tienen número; monedas a granel. Y tiestecillos por el estilo de los que V. habrá visto en el folleto de Albertini, todos los que Vd. quiera.

Es absolutamente indispensable levantar toda la tierra de esa loma, que seguramente tantas sorpresas nos aguarda. Urge, dado el torbellino que hoy nos envuelve en busca de elementos que contribuyan a reconstruir aquellas civilizaciones que fueron las precursoras de la nuestra, explorar cuanto antes la Alcudia, que posee, a uno y otro extremo de la civilización romana, tan gloriosamente por la no interrumpida serie de descubrimientos que pregonan magníficamente la presencia de los tres períodos en la loma, de una parte, el busto que revela la presencia de una civilización encumbrada y en cuyos orígenes debió existir algo que toca conocer a los que no estamos con el eminente Mérida en cuanto a la técnica de las figuras del cerro de los Santos; de otro el cristianismo, en su período bizantino, mostrándonos un monumento digno de ser estudiado aún. Urge, pues, que sean registrados esos campos; que revelen al mundo científico, la clave misteriosa que tan intensamente ha unido en este trozo de tierra, no muy distanciados seguramente, a tres pueblos civilizados, a tres pueblos ilustres: al ibérico primitivo, al hispano-latino o romano y al hispano cristiano.

Ciertamente, que los que tal secreto (sic) descubrieran merecerían bien de la Patria. Serían Vds., sería Barcelona, un tiempo Señora de Elig (hoy Elche), la que descorrerá el velo?

Como V. recordará, le dije en mi 1ª, las gestiones que se estaban practicando para realizar este patrimonio, si bien no recuerdo si le dije el precio asignado a la Loma. No está, pues, demás, que V. sepa, que el precio de esta finca es el de 50.000 pts. en total enagenación, o sea en plena propiedad. Ahora bien, arrendada para el exclusivo de explotarla pª buscar antigüedades, cuatro años, a 5000 pts. cada año, o sea un total de 20.000 pts. El estipendio de arriendo se satisfará por anualidades anticipadas, garantidos los tres años restantes. El arriendo no dependerá del tiempo que estimen Vds. oportuno, es decir, que si en menos de los 4 años creyeran Vds. finalizadas las operaciones de exploración, vendrían Vds. obligados a satisfacer el importe de los 4 años. Al terminar, quedarán cubiertas las zanjas y hoyos que se hubieran hecho, por cuenta de Vds., de modo que la finca pueda dedicarse a labores agrícolas.

Boceto de la Loma [reproduït ací a la pàg. 205].

Nº 1. Termas Ilicitanas, que descubrí en mi excavación de 1890.

« 2. Sitio donde fue hallado el busto en 1897.

« 3. Hoyos hechos por Mr. Albertini.

« 4. Planta y situación de la Basílica cristiana.

« 5. Sitio donde practicó la excavación el Marqués de Lendínez.

« 6. Casa habitación que existe en la finca y en la cual pueden alojarse cómodamente cualesquiera personas y también para guardar objetos, que desde luego el propietario pone a disposición de Vds.

[al marge del croquis] *Límite de N. a S. de la totalidad de la finca.*

Dispense V. la extensión de la presente y cuente V. siempre con el aprecio de su affmo. S. S. q. s. m. b.

P. Ibarra

*Bibliografia selecta de la cultura ibèrica i de la Dama d'Elx **

- G. DE HUMBOLDT, *Recherches sur les habitants primitifs de l'Espagne a l'aide de la langue basque*, París, Franck, 1866 (trad. de l'alemany).
- J. DE D. DE LA RADA Y DELGADO, *Antigüedades del Cerro de los Santos, en término de Montealegre*, discursos llegits a la Real Academia de la Història, 27.VI.1875.
- A. IBARRA MANZONI, *Illici, su situació y antigüedad*, Alacant, 1879.
- L. HEUZEY, «Mission de M. Pierre Paris en Espagne», *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, 1897, 505-509.
- E. HÜBNER, «Die Buste von Illici», *Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts*, XIII, 1898,
- J.R. MÉLIDA, *Las esculturas del Cerro de los Santos*, M., 1906.
- E. PHILIPON, *Les ibères. Etude d'histoire, d'archéologie et de linguistique*, París, Champion, 1909.
- H. SANDARS, *The Weapons of the Iberians*, Oxford University Press, 1913.
- P. BOSCH GIMPERA, *El problema de la cerámica ibérica*, M., CIPP, n° 7, 1915; posat al dia a *Todavía el problema de la cerámica ibérica*, Mèxic, UNAM, 1958.
- R. LANTIER, *El santuario ibérico de Castellar de Santisteban*, M., CIPP n°, 1917.
- ID, *Estado actual de la investigación de la cultura ibérica*, M., Tip. de Archivos, 1929.
- L. PERICOT, s. v., *Reallexikon der Vorgeschichte de EBERT*, Berlín, 1925.
- M. GÓMEZ-MORENO, «Sobre los iberos y su lengua», *Homenaje a Menéndez-Pidal*, III, 1925, 475-499.
- P. BOSCH GIMPERA, *Etnología de la Península Ibérica*, B. Alpha, 1932.
- F. ÁLVAREZ-OSSORIO, *Bronces ibéricos o hispanos del Museo Arqueológico Nacional*, M., Tip. de Archivos, 1935.
- M. GÓMEZ-MORENO, *Las lenguas hispánicas*, discurs llegit a la Real Academia de la Lengua, M., 1942.
- P. DIXON, *The Iberians of Spain and their relation with the Aegean Word*, Oxford University Press, 1943.
- J. CABRÉ AGUILÓ, *Corpus Vasorum Hispanorum. Cerámica de Azaila. Museos Arqueológicos de Madrid, Barcelona y Zaragoza*, M., CSIC, 1944.

* Bibliografia molt limitada i composta amb una certa subjectivitat. Les referències van per ordre cronològic. No s'inclouen les obres esmentades en el text. B. = Barcelona; M. = Madrid; V. = València.

- M. GÓMEZ-MORENO, «La escritura ibérica», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 1943, 251-258.
- A. GARCÍA BELLIDO, «La Dama de Elche», *Revista de la Universidad de Madrid*, III, 1943, 91-122.
- A. FERNÁNDEZ DE AVILÉS, «Escultura del Cerro de los Santos, la colección de PP. escolapios de Yecla», *Archivo Español de Arqueología*, 73, 1948, 360-377.
- D. FLETCHER VALLS, *El arte protohistórico valenciano y sus orígenes*, V., 1949.
- A. GARCÍA Y BELLIDO, «Arte ibérico», *Ars Hispaniae*, I, M., 1947, 251-255.
- A. RAMOS FOLQUÉS, «Hallazgos escultóricos en la Alcudia de Elche», *Archivo Español de Arqueología*, 78, 1950, 353-359.
- M. ASTRUC, *La necrópolis de Villaricos*, Inf. y Mem. n° 25, M., 1951.
- A. GARCÍA BELLIDO, «Arte ibérico», *Historia de España* de R. MENÉNDEZ PIDAL, III-3, M., 1954, 371-675.
- I. BALLESTER, et al., *Corpus Vasorum Hispanorum. Cerámica del Cerro de San Miguel de Liria*, M., CSIC, 1956.
- J. CARO BAROJA, *España primitiva y romana*, B., Seix y Barral, 1957.
- J.M. BLÁZQUEZ, «Caballo y ultratumba en la Península Ibérica», *Ampurias*, XXI, 1959, 281-302.
- D. FLETCHER VALLS, *Problemas de la cultura ibérica*, Trab. Varios del SIP n° 22, V., 1960.
- M. OLIVA PRAT, *Ullastret. Guía de las excavaciones y su museo*, Girona, Diputació, 1962 (i edicions posteriors).
- M. ALMAGRO BASCH, «L'influence grecque sur le monde ibérique», *Le rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures périphériques*, París, De Boccard, 1965, 87-95.
- A. ARRIBAS PALAU, *Los iberos*, B., Aymà, 1965.
- D. FLETCHER, E. PLA i J. ALCÁCER, *La Bastida de les Alcuses (Mogente)*, Trab. Varios del SIP n° 24, V., 1965.
- E. LLOBREGAT, *Contestania ibérica*, Alacant, 1972.
- G. NICOLINI, *Les ibères, art et civilisation*, París, Fayard, 1973.
- P. BOSCH GIMPERA, *Paletnologia de la Península Ibérica. Colección de trabajos sobre celtas, iberos, vascos, griegos y fenicios*, Graz-Austria, Akademische D. V., 1974.
- R. RAMOS FERNÁNDEZ, *De Heliké a Ilici*, Alacant, Such-Serra, 1974.
- M. ALMAGRO BASCH, «Las raíces del arte ibérico», *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 11, 1975, 259-275.
- A. BLANCO FREIJEIRO, *Cerámica ibérica de Andalucía y Levante*, Cuadernos de Sargadelos, n° 14, La Coruña, 1976.
- J.M. BLÁZQUEZ MARTÍNEZ, *Imagen y mito. Estudio sobre las religiones mediterráneas e ibéricas*, M., Cristiandad, 1977.
- G. NICOLINI, *Bronces ibéricos*, B., G. Gili, 1977.
- M. TARRADELL, *Imagen del arte ibérico*, B., Polígrafa, 1977.
- D. FLETCHER VALLS, *La necrópolis ibérica del Corral de Saus (Mogente, Valencia)*, V., SIP, 1977.
- E. PLA BALLESTER, *El poblado ibérico de La Bastida de Les Alcuses (Mogente, Valencia)*, V., SIP, 1977.
- M. ALMAGRO GORBEA, «Los relieves mitológicos orientalizantes de Pozo Moro (Albacete, España)», *Trabajos de Prehistoria*, 35, 1978, 251-278.
- L. PERICOT, *Cerámica ibérica*, B., Polígrafa, 1979.
- G. NICOLINI, «Quelques aspects du probleme des origines de la toréutique ibérique», *Ampurias*, 38-40, 1976-1978, 463-480.

- M. ALMAGRO BASCH, «Los orígenes de la toréutica ibérica», *Trabajos de Prehistoria*, 36, 1979, 173-211.
- E. RIPOLL, M. LLONGUERAS i E. SANMARTÍ (eds.), *Simposi internacional: els orígens del món iberic, Barcelona-Empúries 1977*, B. IPA, 1980.
- F.J. PRESEDO VELO, *La necrópolis de Baza*, EAE n° 119, M., 1982.
- M. ALMAGRO GORBEA, «El monumento de Alcoy. Aportación preliminar a la arquitectura funeraria ibérica», *Trabajos de Prehistoria*, 39, 1982, 161-208.
- M. ALMAGRO GORBEA i M. FERNÁNDEZ-MIRANDA (eds.), *Los iberos* (exposició), M. Minist. de Cultura, 1983.
- R. RAMOS FERNÁNDEZ, *La Alcudia de Elche*, Elx, 1983.
- M. ALMAGRO GORBEA, «Pozo Moro. El monumento orientalizante, su contexto socio-cultural y sus paralelos en la arquitectura funeraria ibérica», *Madriider Mitteilungen*, 24, 1983, 177-293.
- T. CHAPA BRUNET, *La escultura ibérica zoomorfa*, M., Minist de Cultura, 1985.
- E. CUADRADO DÍAZ, *La necrópolis ibérica de «El Cigarralejo» (Mula, Murcia)*, Bibl. Praehist. Hispana, XXIII, M., CSIC, 1987.
- E. RUANO RUIZ, *La escultura humana de piedra en el mundo ibérico*, M., 1987.
- A. BLANCO FREIJEIRO i L. ABAD CASAL, *Los iberos*, M., H° 16, 1988.
- J.A. GARCÍA CASTRO (ed.), *Escultura ibérica*, supl. de *Revista de Arqueología*, M., 1988; amb contribucions d'A. Domínguez-Monedero, J. M. Blázquez, A. Blanco Freijeiro, M. Ruíz Bremón, L. Prados Torreira, R. Ramos Fernández i T. Chapa Brunet.
- I. NEGUERELA, *Los monumentos escultóricos ibéricos del Cerrillo Blanco de Porcuna (Jaén)*, M., 1990.
- L. ABAD CASAL, *La arquitectura ibérica*, Cuad. de Arte Español, n° 12, M., Historia-16, 1991.
- R. ALMAGRO GORBEA, *Ideología y poder en Tartessos y en el mundo ibérico*, discurs d'ingrés a la Real Academia de la Historia, M., 1996.
- F. VIVES BOIX i J.A. SAÉZ ZARAGOZA, «Interpretación de la vestimenta de la Dama de Elche», *Pobladores de Elche*, 18, 1996, p. 11-22.
- F. VIVES BOIX, «El rodete de la Dama de Elche», *Pobladores de Elche*, 19, 1997, p. 19-29.
- C. ARANEGUI (ed.), *Damas y caballeros en la ciudad ibérica*, M., Cátedra, 1997; amb textos de C. Mata, J. Pérez Ballester i M. A. Martín.

Nota adicional

Agraïm a Francesc Vives Boix el permís per a utilitzar els seus dibuixos reproduïts ací a la p. 193 i a J.A. García Castro, director de *Revista de Arqueología*, la seva autorització.